

Східна Європа як лабораторія соціальних наук

Анотація

Соціологи зіткнулися з неабиякими труднощами при спробі знайти адекватні поняття для пояснення змін у Східній Європі після 1989 року. Політично привабливе поняття “транзиція”, або “перехід”, виявилось малопродуктивним у науковому плані. Воно поверхово віддзеркалює флуктуації у змінах окремих суспільств. Фешенебельні поняття культурної травми та цивілізаційного дефіциту нехтують структурними параметрами процесів, що відбуваються. Повернення до понять суспільства та суспільного розвитку, якими тривалий час нехтували, виявилось неминучим. Поняття соцієтальної трансформації перетворилося на провідне в разі спроби описати, пояснити і зрештою прогнозувати зміни. Однак поступово також вочевиднилось, що фокусування уваги на трансформації окремих суспільств більше не відповідає новій соціальній ситуації та потребам соціології. Місце методологічного соцієталізму мав заступити методологічний глобалізм. Таким чином, стаття пропонує приклад здійснення такого теоретичного й методологічного переходу, що зосереджує дослідницьку увагу на умовах, процесах та ефектах чотирьох глобальних трендів: підвищенні раціональності організацій, індивідуалізації, поширенні інструментального активізму й універсалізації ціннісно-нормативних систем.

Ключові слова: *транзиція, соцієтальна трансформація, методологічний соцієталізм, методологічний глобалізм, глобальні тренди*

Проблема і гіпотеза

Східна Європа виникла як новий геополітичний конструкт після Другої світової війни. Упродовж кількох десятиліть територію, в межах якої домінував Радянський Союз, розглядали як певний світовий регіон. Символічно він пов'язувався із європейським Другим світом. Суспільства в

регіоні визначалися централізованою політичною системою, плановою економікою і партійно-державною ідеологією. Світовий регіон Східної Європи був повною мірою визнаний у міжнародних відносинах як інтегрований організацією Варшавського договору та Радою економічної взаємодопомоги. Східна Європа була відособлена як світовий регіон й у статистичному плані. Європейська економічна комісія ООН здійснювала систематичне збирання статистичної інформації про регіон. Цю інформацію широко використовували в міжнародних порівняннях.

Усі конвенції й інституції, ініційовані Союзом, несподівано швидко для всіх переломного 1989 року втратили сенс. Європейський Другий світ зник разом з інтегрованими в нього організаціями. Кожне східноєвропейське суспільство просувалося в подальшому своєю специфічною траєкторією у своїх фундаментальних економічних, політичних і культурних змінах. Деякі колишні соціалістичні країни стали членами Європейського Союзу і НАТО, інші залишилися поза межами цих впливових організацій.

Стрімкість і мирний характер цих глибоких змін перетворили Східну Європу на ідеальний об'єкт соціально-наукових спостережень, описів і спроб пояснити процеси, що там відбуваються. Попри інтенсивність дискусій з цієї проблематики, в ретроспективі можна зі здивуванням зазначити, що вони надзвичайно рідко вели до систематичного осмислення процесів у соціально-наукових категоріях. Замість цього численні публікації були присвячені розвитку нормативних проєктів з приводу бажаних цілей транзиту до демократичних політичних інститутів, ринковій економіці та плюралістичній культурі. Ці спроби нормативної орієнтації процесів були здебільше зосереджені на кількох центральноєвропейських країнах і на Російській Федерації. Поступово інтерес до змін у Східній Європі вщух, практично не збагативши сферу досліджень категоріальними інноваціями.

Однак така можливість ще існує. Можна відштовхуватися від того, що після початку змін у Східній Європі центр дослідницького інтересу соціальних наук змістився дуже далеко від внутрішньосуспільних структур і процесів до глобальних структур і процесів. Можна лише дивуватися, чому ця суттєва теоретична і методологічна зміна залишилася невідрефлексованою в дослідженнях зі східноєвропейської проблематики. Необхідно послідовно проаналізувати це, щоб осмислити і продуктивно застосовувати досвід, накопичений у вивченні процесів у Східній Європі, що і є метою пропонованої статті. Головна гіпотеза аналізу й аргументації полягає в тому, що найпродуктивніше пояснення фундаментальних змін у східноєвропейському регіоні має орієнтуватися на процес пристосування колишніх державно-соціалістичних суспільств до глобальних трендів.

Через безліч обставин детальна перевірка цієї гіпотези та її обґрунтування стали можливими лише останнім часом [Genov, 2010], хоча соціальний та інтелектуальний розвиток вів у цьому напрямі ще у 1990-х роках [Genov, 1999]. Основна причина цього вповільненого категоріального розвитку полягає в тому, що традиційно соціально-наукова теорія й емпіричні дослідження фокусуються на структурі, функціонуванні та розвитку окремих суспільств. Проте аналіз досягнень і марних спроб у дослідженні соціальної динаміки веде до витверезливих результатів. Він розкриває обмеження

такого підходу та потребу в пошуку іншого напрямку розвитку теорії й емпіричних досліджень. Цей напрям — перехід від пояснювальних схем соціетального розвитку до розроблення і використання поняття глобалізації, точніше — поняття глобальних трендів.

Суспільство у фокусі досліджень соціальної динаміки

Найбільш традиційна і водночас найактуальніша проблематика у соціальних науках стосується рушійних сил, процесів і наслідків соціетальних змін. Класики соціології зосереджували свою увагу на цій проблематиці, позаяк соціальні науки виникали в контексті окремих суспільств, тож дослідницька увага природно зосереджувалася на акторах, структурах, функціях, дисфункціях і змінах цих суспільств. Кожне нове покоління дослідників відкривало нові теми і проблеми для категоріального розвитку й емпіричної роботи в цих рамках. Це саме по собі не дивно, адже суспільства і знання про них змінюються швидко. Немає сумніву, що розвиток і застосування всіх більш досконалих понять соціетальних змін залишиться одним із головних завдань для дослідників і в майбутньому і завжди співвідноситиметься з важливими дискусіями з приводу основних категорій соціальних наук, що точилися в минулому.

За два десятиліття до фундаментальних змін у Східній Європі ситуація виглядала так, ніби центр майбутніх суспільних змін розташований у західній частині європейського континенту. Спостерігаючи події кількох травневих днів 1968 року, можна було подумати, що “пізній капіталізм” уже приречений стати надбанням історії. Але ця ілюзія невдовзі розсіялася. Демократичні політичні інститути і ринки ще раз довели, що здатні швидко адаптуватися до мінливих історичних умов. У лівих інтелектуальних колах залишилося, однак, відчуття, що не вдалося реалізувати унікальних можливостей *цілісних* змін західноєвропейських суспільств. На противагу цьому інші західноєвропейські інтелектуали угледіли в тих самих подіях травня 1968 року історичне підтвердження своїх ідеологічних преференцій стосовно *індивідуалістського лібералізму й еволюційних змін*. На тлі інтенсивних дискусій про політичне значення цих подій якось осторонь залишилися ті можливості, що тоді відкривалися для розвитку категоріального апарату соціальних наук.

Але в ретроспективі можна повернутися до того факту, що студентські рухи у Франції та Німеччині зазнавали сильного впливу критичної теорії суспільства Франкфуртської школи. Ідеї інтелектуалів із цієї доволі гетерогенної групи були трансформовані в політичні гасла, що надихали студентів на барикадах у Парижі та на бурхливих демонстраціях у Західному Берліні. Що приваблювало студентів у цих ідеях? Чи пов’язане якось із ними відчуття втраченого шансу соціальних змін? Щоб відповісти на ці запитання, логічно спробувати ще раз переосмислити дискусії, котрі підготували спалах студентського протесту наприкінці 1960-х років.

Найпродуктивніше для розв’язання цього завдання стисло проаналізувати матеріали одного збірника, присвяченого актуальним тоді, проте надуманим дебатам про позитивізм у західнонімецькій соціології. Хоч би яки-

ми були інтерпретації позитивізму, вони практично не мали стосунку до інтелектуальних позицій, обговорюваних у збірнику. Основними опонентами в дебатах були Теодор В. Адорно як провідний представник критичної теорії суспільства Франкфуртської школи і Карл Р. Поппер, який був провідною фігурою тієї інтелектуальної течії, яку в Західній Німеччині називали критичним раціоналізмом. Основна ідея Адорно полягала в тому, що в центр соціологічної теорії й емпіричних досліджень треба завжди ставити цілісність суспільства. Ця точка зору особливо наголошувалася в контексті методології вивчення суспільних змін. Якщо коротенько, то в категоріальній системі Адорно ця методологічна позиція виражалася в тому, що всі дані, використовувані в соціології, “структуровані взаємозалежностями суспільної тотальності” [Adorno, 1969: S. 126]. Згідно з висновком Адорно, всі дискусії про суспільні зміни мають фокусуватися на зміні суспільної тотальності. На противагу йому, Поппер наполягав на конкретному визначенні окремих ситуацій зміни з метою методологічно конкретизованого дослідження людської діяльності, що змінює специфічні соціальні конфігурації. З огляду на його дефініції методологічний підхід Поппера полягав у тому, що, досліджуючи зміни суспільства, треба “достатньо повно *аналізувати* ситуацію людських індивідів, що діють” [Popper, 1969: S. 120].

Лише на перший погляд суперечності позицій Адорно і Поппера видаються зосередженими на знайомій розбіжності між методологічним холізмом і методологічним індивідуалізмом. Але насправді суть дебатів була куди складнішою, оскільки методологічні позиції дискутантів базувалися на абсолютно різних онтологічних припущеннях про соціальну реальність і суспільні зміни. Уявлення Адорно частково сформувалися під впливом ідей Маркса, за винятком марксистської інтерпретації антагоністичних структур і процесів у суспільстві. Адорно наполягав на тому, що капіталістичне суспільство потребує змін, позаяк воно обтяжене глибокими культурними суперечностями. Однак він спромігся лише окреслити деякі контури цих суперечностей, оскільки мало уваги приділяв структурним параметрам суспільних систем. Його концепції суспільства і суспільних змін залишалися на рівні філософських уявлень про суспільну тотальність, що не відповідали вимогам до реального методологічного інструментарію для аналізу диференційованих соціальних структур і процесів (див.: [Adorno, 1966]).

Методологічний індивідуалізм Поппера був принципово пов'язаний з іншим баченням суспільства і його перетворення і протиставлявся ідеї суспільства як тотальності, як його розуміли Платон, Гегель і Маркс, і особливо ідеї цілісного перетворення суспільства. Поппер був лібералом у політичному смислі слова і стверджував, що всі спроби підготувати й реалізувати такого штибу зміни суспільства завершувалися ідеологічним і політичним тоталітаризмом. А тоталітаризм завжди мав своїм наслідком людські жертви і страждання (див.: [Popper, 1966]). Як альтернативу ідеї та практиці цілісної зміни суспільства ліберал Поппер пропонував зосередитися на раціонально підготовлених і здійснюваних еволюційних поліпшеннях окремих соціальних ситуацій.

У цьому ідейному контексті розбіжності між Адорно і Поппером обговорювалися переважно на рівні соціальної філософії. Ані Адорно, ані Поппер не розробили специфічних понять структури суспільства або рушійних сил зміни суспільств. Понад те, Поппер розглядав цю проблематику як вигадану. Для нього, як пізніше для Маргарет Тетчер, соціальна реальність зводилася до людського індивіда. Поняття суспільства для нього — це конструкт філософів і соціологів. Унаслідок усіх цих причин ідеї двох відомих теоретиків і взагалі дебати стосовно позитивізму в німецькій соціології просто не могли правити за орієнтир систематичного опису і пояснення фундаментальних суспільних змін у Східній Європі два десятиліття по тому. Проте ці дебати могли допомогти ідентифікувати деякі парадоксальні характеристики дослідження та управління процесами в регіоні. Це стосується передусім мутацій лібералізму в його теоретичному підході до змін східноєвропейських суспільств і до управління цими змінами.

Констатуючи дефіцит соціально-наукового змісту в дебатах про позитивізм у німецькій соціології, можна, втім, очікувати, що поняття, розроблені авторитетним соціологом Талкотом Парсонсом, можуть виявитися більш ефективними в описі й поясненні фундаментальних змін суспільств Східної Європи після 1989 року. Ці очікування, у принципі, цілком реалістичні, позаяк дослідницький інтерес Парсонса до проблем модернізації і модерного суспільства був саме принципово пов'язаний із розумінням суспільств як того “типу соціальної системи, що характеризується найвищим рівнем самодостатності стосовно свого оточення, включно з іншими соціальними системами” [Parsons, 1971]. Парсонс виходив із того, що основний інновативний та інтегративний чинник суспільних систем — це зміна цінностей, насамперед щодо їх узагальнення і збереження ціннісно-нормативних структур. Така інтерпретація суспільства і змін суспільних систем є ключем для розуміння висновків із його аналізу досягнень і вад основних контрагентів у Холодній війні. Говорячи про Східну Європу, Парсонс урахував досягнення Радянського Союзу у швидкій індустріалізації й у підвищенні освітнього рівня населення. Але він також ідентифікував центральну проблему східноєвропейського варіанта модернізації, що не досягла культурної легітимації політичної організації. Парсонс однозначно визначив проблему: “...ми припускаємо, що процес демократичної революції поки що не досяг ситуації рівноваги в Радянському Союзі і що майбутні зміни *можуть* піти в бік розвитку західного типу демократичного управління, із відповідальністю на електораті, а не на самопризначеній партії” [Parsons, 1971: р. 127]. Події наприкінці 1980-х років продемонстрували, що прогностичний ефект Парсонсового аналізу східноєвропейського розвитку був дуже суттєвим.

У теоретичному плані Парсонс був успішним аналітиком і прогностиком, головним чином завдяки тому, що розвивав і застосовував диференційоване поняття суспільства. Структура цього поняття відповідала парсонсівському розмежуванню чотирьох функцій A-G-I-L, що у його розумінні властиві кожній соціальній системі. Його теорія модернізації ґрунтувалася на уявленні про суспільство, що формується паралельно із розвитком національної держави. Таким чином, у своїх дослідженнях модернізації

він послуговувався *методологічним націоналізмом*, або точніше — *методологічним соцієталізмом*. Парсонс запропонував категоріальну схему (табл. 1), застосовувану в його аналізі системи модерних суспільств (див.: [Parsons, 1971: p. 11]).

Таблиця 1

Суспільство (соціальна система)

Підсистеми	Структурні компоненти	Аспекти процесів розвитку	Первинні функції
Соцієтальна спільність	Норми	Включення	Інтеграція
Збереження взірців, або довіра	Цінності	Узагальнення цінностей	Збереження взірців
Сфера політики	Колективи	Диференціація	Досягнення цілей
Економіка	Ролі	Підвищення адаптивності	Адаптація

Дивлячись на категоріальну модель Парсонса і на його методологічний підхід з точки зору сучасних дискусій про глобалізацію і регіональний розвиток, можна зі здивуванням відзначити вузькість обрію його теоретизування. Парсонс тільки периферійно відзначив наднаціональні форми інтеграції. Сама проблематика глобалізації взагалі була відсутня в його теоретичній схемі та в історичному аналізі. Але не ці обмеження Парсонсового теоретизування, а ідеологічні протиставлення підірвали його теоретичну позицію. Індивідуалістичні та суб'єктивістські теорії стали модою в соціологічній теорії й емпіричних дослідженнях у 1970–1980-х роках, однак виявилися нерелевантними в дослідженні глибоких суспільних змін у Східній Європі, що вже назріли. Через геополітичну ізолюваність регіону дослідження, що ставили розвиток світової системи в центр теоретизування [Wallerstein, 1974–1989], також виявилися нерелевантними у вивченні глибоких змін у регіоні. Цю ситуацію можна інтерпретувати як підтвердження тієї точки зору, згідно з якою соціальні науки, у принципі, схильні до інтелектуальних перерв і виявляють тенденцію опиратися кумулятивному категоріальному розвитку. Ця особливість соціальних наук має свої наслідки, особливо відчутні в періоди швидких і глибоких суспільних змін.

Категоріальний вакуум і спроби його заповнити

У результаті такого розвитку наприкінці 1980-х років у соціальних науках практично не було широко визнаної і впливової концепції суспільства. Саме в той момент, коли систематичний опис і пояснення глибоких суспільних змін із метою раціонального управління процесами, що відбуваються, стали вимогою дня, у соціальних науках намітився своєрідний категоріальний вакуум. Модні поняття на кшталт соціального структурування виявилися практично непотрібними. І не знайшлося часу, щоб осмислити ще раз результати попередніх теоретичних дискусій. Ніхто навіть не думав про використання Парсонсових категорій — Парсонс був ідеологічно дис-

кваліфікований як теоретик соціальної інтеграції, а не соціальних змін і соціального розвитку. Не знайшлося також часу для докладних категоріальних дебатів — соціальний час прискорився неймовірно.

За цих екстремальних умов інтелектуальний простір, де відчувався вакуум категорій, заповнили політичні гасла. Скрізь у Східній Європі було популярним гасло “Назад до нормальності”, яке повторювали навіть серйозні інтелектуали. Смісл заклику видавався цілком ясным. Після багатьох відхилень східноєвропейського соціалізму від нормального соціального розвитку здавалося, що саме повернення до “нормальності” мало стати виходом із кризового стану. Але чи було таке повернення до нормальності можливим і взагалі бажаним? За поодинокими винятками, у східноєвропейських суспільствах до періоду їхнього соціалістичного розвитку домінувало сільське господарство і майже в усіх правила диктаторські режими. Хто ж насправді волів би повернення до такої “нормальності”? Але таке повернення було також практично неможливе, адже в розвитку східноєвропейських суспільств після Другої світової війни запанувала радикальна перерва. Чого можна було реалістично очікувати, так це *всебічного адаптування до якісно нових внутрішніх і міжнародних умов*. Не гасла “назад до...”, а поняття, сфокусовані на “русі вперед”, насправді були потрібні. Так було розчищено ґрунт для стрімкого поширення поняття “транзиції”, або переходу, що обіцяло заповнити категоріальний вакуум.

Поняття переходу віддзеркалювало реальний досвід демократизації південноєвропейських і латиноамериканських суспільств. Тому його смісл видавався цілком очевидним. На запитання “перехід до чого?” можна було швидко і чітко відповісти: до демократичних політичних інститутів. Через унікальну регіональну ситуацію можна було також переконливо додати — і до ринкової економіки. Але навіть перші дискусії стосовно необхідних конституційних змін у Східній Європі показали, що ця очевидність удавана. Східноєвропейцям довелося швидко усвідомити, що у світі є безліч варіантів демократичного політичного устрою. Завдання тепер уже ставилося не в загальному плані — про перехід до демократичного політичного порядку, а конкретно — про вибір між парламентською чи президентською формою політичного устрою, між пропорційною чи мажоритарною електоральною системою, між однопалатним чи двопалатним парламентом.

Мета “переходу до ринкової економіки” також виявилася нечіткою. Східноєвропейці дуже швидко дізналися, що у світі є не лише ліберальні ринкові інституції, а й “соціально-ринкові економіки”. У такий спосіб привабливе, але вельми невизначене гасло “перехід до демократії та ринкової економіки” довелося швидко відсунути вбік і перейти до дискусій про інституціональні рішення, які б ліпше адаптувалися до місцевих умов. Таким чином, за кілька місяців від початку радикальних змін у східноєвропейському регіоні прийшов час серйозно замислитися над поясненням складних процесів, що відбуваються, та ефективним управлінням ними. У цій ситуації пізнавальної невизначеності увагу привертала дискусія навколо “дилеми симультанності”. Ця дискусія розпочалася в рамках “транзитології”, але набула власної інтелектуальної інерції. У перших і доволі радикальних варіантах теоретики “дилеми симультанності” доводили, що практично неможли-

во раціонально управляти одночасними змінами в усіх основних субсистемах суспільства. Лишень з височини історичного досвіду можна усвідомити всю безглуздість цієї тези і супутніх дискусій. Симультанні зміни в усіх основних підсистемах східноєвропейських суспільств були не просто можливі, а й неминучі, і ними треба було управляти. У більш м'яких варіантах дилеми наголос ставився просто на складності цього управління. Але це було і так очевидно, тож обговорення “дилеми” саме по собі не забезпечувало жодної нової “доданої вартості”. Таким чином, інтенсивна дискусія з приводу “дилеми симультанності” виявилася грою інтелектуалів у бісер.

Те саме трапилося і з іншою інтенсивною дискусією про послідовність реформ у сфері політики, економіки та культури. Впливові експерти повторювали як заклинання, що реформи у сфері економіки треба починати з лібералізації, що наступним кроком має бути економічна стабілізація лібералізованих макроекономічних інститутів, і тільки після стабілізації настане час приватизації. Насправді прискорені процеси змін у всіх підсистемах східноєвропейських суспільств узагалі внеможливіювали реалізацію цих нормативних уявлень. Під тиском швидкоплинних внутрішніх і зовнішніх обставин політики були змушені проводити реформи економічних, політичних і культурних інститутів одночасно. Ніде у Східній Європі нормативне бачення “лібералізація–стабілізація–приватизація” не дістало втілення на практиці.

Що стосується власне приватизації, експерти Світового банку були абсолютні одноставні: приватизація типу *big-bang* має набути абсолютного пріоритету (див.: [Sachs, 1993: p. 1–34]). Еволюціоністські стратегії приватизації були безкомпромісно відкинуті, оскільки могли лише пролонгувати і збільшити неминучі втрати ефективності, що супроводжують всі економічні реформи, що в результаті тільки збільшило б людські страждання (див.: [Eslund, 2007: ch. 2]). Згадуючи колишні дискусії, можна було лишень дивуватися, як і чому експерти-неоліберали зі Світового банку і Міжнародного валютного фонду геть зовсім забули про попередження ліберала Карла Р.Поппера. Він аргументував неспроможність уявлень і практик радикальної цілісної зміни суспільств, бо їх неминуче супроводжували б масові людські страждання. Поппер наводив аргументи на користь раціонально запланованих і здійснюваних змін тої чи тої соціальної ситуації, втілюваних крок за кроком. Виявилось, що лібералізм Джефрі Сакса і його колег нічого спільного не мав із раціоналістичними ідеями лібералізму Поппера. Ще парадоксальнішим виявилось те, що неоліберальні експерти Світового банку рекомендували радикальні зміни *тотальності* східноєвропейських суспільств точнісінько так само, як це уявляли собі стосовно західноєвропейських суспільств Теодор Адорно та інші інтелектуали Франкфуртської школи. Можна пояснювати ці мутації ліберального мислення по-різному. Гадаю, втім, що найреалістичнішим поясненням буде не теоретичне, а практичне. Якщо ж поглянути на ті події в ретроспективі, то найважливішим міркуванням прихильників стратегії “великого вибуху” було побоювання, що колишні політичні лідери можуть скористатися ресурсами централізованої економіки. Прихильники реформ мусили, відтак, діяти швидко і радикально, без огляду на соціальні наслідки.

Таким чином, вади інтелектуальних дискусій у контексті переходу Східної Європи до демократичних політичних інститутів і до ринкової економіки зумовлювалися не тільки незрілістю соціальних наук. На перебіг дискусій впливали також політичні й економічні інтереси. Давалася взнаки також унікальна складність процесів, що відбувалися. Якщо розглядати політичні процеси у Східній Європі безпосередньо після 1989 року самі по собі, то вони насправді були дуже схожі на перехід до демократичних політичних інститутів у Південній Європі й у Латинській Америці [Linz, Stepan, 1996]. Але у жодній із цих країн засоби виробництва не були настільки усуспільнені, як це сталося у Східній Європі в процесі державно-соціалістичного розвитку. Інші особливості трансформацій східноєвропейського економічного і політичного порядку можна ідентифікувати, використовуючи категоріальні пари, що визначають раціональність [Генов, 1991: р. 131–141].

У контексті співвідношення *індивідуальної* і *колективної раціональності* можна ідентифікувати накопичувану напруженість між потребами новостворюваного суспільства знання і державно-соціалістичним способом розподілу прав на ініціативу і відповідальність. Сама логіка економіки і суспільства, базованих на знанні, вимагала дедалі активнішої участі індивідів у підготовці, прийнятті, здійсненні й оцінюванні рішень на кожному рівні управління економічними, політичними і культурними процесами. Ця глобальна тенденція потенційно підкріплювалася у Східній Європі порівняно високим рівнем освіченості населення. У цілковитій суперечності з цією глобальною тенденцією правляча еліта в регіоні дотримувалася ідеології та практики ієрархічного управління економікою, політикою і культурою. Позбавлення широких сегментів населення права реалізувати свою економічну і політичну ініціативу і нести за це відповідальність ставило під сумнів колективну раціональність державного соціалізму, що базувалася на політичній централізації й на державній власності на засоби виробництва.

Державна власність легітимувалася як засіб подолання дисфункціональних наслідків капіталістичної конкуренції, котра відтворює відчуженість й економічні кризи. Але надмірне втручання держави в економіку, придушуючи механізми ринкової конкуренції, породжувало і відтворювало ірраціональність. Це де-диференціювання економіки і політики було головною причиною вповільненого технологічного відновлення у Східній Європі. Брак стимулів відповідальної і творчої праці було неможливо компенсувати ідеологічною індоктринацією, застосуванням насильства або простою необхідністю заробляти на життя. Гранична централізація економічної організації породжувала і відтворювала дефіцит товарів і послуг. Своєю чергою, цей дефіцит відтворював організаційні патології в підприємствах і в національній економіці, що виявлялося у зменшенні інвестицій на технологічне відновлення виробництва. Нехтування індивідуальними інтересами породжувало у Східній Європі повсюдно незадоволеність умовами праці та рівнем життя [Kornai, 1992].

Ці та інші внутрішні суперечності державного соціалізму слід було подолати шляхом радикального переструктурування соціальних інститутів.

Державну монополію в економіці й політиці треба було зруйнувати. Але добре продуманих і вже апробованих механізмів приватизації державної власності такого масштабу не було. Не було також вільного національного капіталу для швидкого розвитку локального підприємництва. Власне навпаки, східноєвропейські економіки були обтяжені величезними іноземними кредитами. Відмовляючись від протекціонізму, східноєвропейські економіки та держави постали перед величезними труднощами в переорієнтуванні своїх економічних зв'язків на лібералізованому світовому ринку. У середині східноєвропейських суспільств ще були сильними пережитки авторитаризму. Ідеал не-нульової політичної гри важко торував собі шлях у політичну культуру й у політичну практику. Політичну перемогу й досі розуміли як цілковитий розгром опонента. За таких умов завдання інституціональних перетворень полягало не просто в тому, щоби впроваджувати ринкові механізми у східноєвропейських національних економіках, а й у тому, щоби розвивати політичну практику демократичного регулювання господарювання. Ці глибокі інституціональні реформи породжували і відтворювали дисфункції державного апарату за умов економічної та культурної кризи. Такого штибу нестабільні ситуації породжують політичну фрустрацію і грають на руку тим політичним силам, які схильні нехтувати принципами демократії на користь авторитарних методів правління.

Суттєві культурні й політичні проблеми були також пов'язані зі співвідношенням *короткострокової* і *довгострокової раціональності*. Ці проблеми поглиблював швидкий перехід від уповільненого соціального часу державного соціалізму до різкого прискорення соціального часу радикальних реформ. За умов державного соціалізму увага основних груп населення була зосереджена на подоланні негараздів повсякденного життя. У різкому контрасті з цією реальністю офіційна пропаганда фокусувала увагу на світлому майбутньому. Але вже 1970-ми роками східноєвропейці втомилися жити з настільки глибокими розбіжностями між реаліями повсякденного життя й обіцянками прийдешнього задоволення потреб. Населення Східної Європи не хотіло більше терпіти брак житла, дефіцит товарів та екологічні катаклізми. Довгострокове централізоване регулювання економіки вочевидь не могло розв'язати цих проблем. Але молоді генерації східноєвропейців поки не знали із власного досвіду, що ліберальний ринок принципово короткозорий і принципово нездатний сам збалансувати себе. Зрештою у більшості східноєвропейських країн почали правити політичні сили, що утверджували значення ринкового порядку за рахунок довгострокового стратегічного регулювання економіки державою.

Ці проблеми обговорювалися в дискусіях, не позбавлених реального теоретичного смислу і практичного значення. Але сама "транзитологія" не розвинула власного категоріального змісту, здатного впоратися з негараздами і суперечностями реального життя. Рівень теоретичної пізнавальності дебатів стосовно транзиції був і залишається низьким, і їхні можливості запропонувати систематичні описи та пояснення наявних радикальних змін виявилися надто обмеженими. Внесок "транзитології" в розвиток соціальних наук і в раціональне управління соціальними процесами дедалі частіше піддавали сумніву. Інші категоріальні схеми були потрібні для орієнтації

досліджень і для розроблення практичних рекомендацій. Прийшов час рекапітуляції і пошуку більш диференційованих та інтегрованих категоріальних схем.

Відродження поняття суспільства під натиском соціальних процесів

Проблеми, пов'язані з непродуктивним поняттям транзиції, стимулювали пошук можливостей ре-активувати поняття суспільства і суспільного розвитку. Самі соціальні процеси вимагали такого повороту. Після швидкоплинної ейфорії з приводу транзиції вочевидилося, що перехід сам по собі не вирішує проблеми технологічної й економічної відсталості східноєвропейських суспільств. Невдовзі з'ясувалося, що дезадаптація до нових економічних і політичних обставин у національних масштабах призводить до ще більшого відставання деяких східноєвропейських суспільств. Справді, конкурентна демократична політика принесла не тільки свободи організацій і волевиявлення, а й чимало розчарувань із приводу ефективності управління стрімкими змінами. До того ж уявилося, що приватизація і супутня їй комерціалізація всіх сфер діяльності знецінили основні інтегративні ціннісно-нормативні механізми. Безробіття, збідніння і злочинність стали на заваді розширенню можливостей самореалізації десятків мільйонів східноєвропейців й обмежували перспективи розвитку численних соціальних груп у регіоні. Місце попередньої ієрархічної системи правління заступили глибокі нерівності за доходом і власністю. Соціальний час знову відчутно уповільнився для багатьох маргінальних груп, що поставило під сумнів меритократичні цілі й наслідки реформ і відродило культуру виживання день у день.

Відтак, цілі й наслідки переходу, що видавалися дуже чіткими на початку реформ, втратили і чіткість, і привабливість за умов комплексної й суперечливої *трансформації* східноєвропейських суспільств. Потреба в розвитку і застосуванні поняття *соціетальної трансформації* стала очевидною. Східноєвропейські реформи вимагали нових категоріальних рішень та систематичної емпіричної перевірки нових понять. Але аналітикам слід цього разу бути обережнішими у виборі й застосуванні пояснювальних категоріальних моделей. У них уже є досвід звернення до модних розповідей про етапи *культурної травми*. Розповідь була цікавою, але передбачала не більш ніж побіжні посилення на динаміку соціальних структур. Аналогічного висновку можна дійти також на основі аналізу спроб пояснити невдачі в економічному і політичному розвитку східноєвропейських суспільств *цивілізаційним дефіцитом* знань та організаційних умінь. Подібно до уявлень про транзицію і “дилеми симультантності”, поняття культурної травми і цивілізаційного дефіциту виявилися неспроможними стимулювати теоретично обґрунтовані спроби пояснити глибокі структурні і культурні зміни у східноєвропейських суспільствах. Але діагноз, за яким процеси розвивалися якось на спростування цих теорій [Merkel, 2007: S. 413–433], є далеко не повним. Ситуація була і складнішою, і, в певному сенсі, простішою. Усі ці дискурси базувалися на модних і мінливих категоріальних схемах, а не на

пояснювальних теоріях. Розв'язання проблеми неможливо було знайти також, спираючись на необхідність міждисциплінарного підходу до процесів, що відбуваються у Східній Європі [Bönker, Müller, Pickel, 2002]. Були потрібні категоріальні інновації. Деякі зрушення в цьому напрямі стали можливими завдяки побудові категоріальних моделей, що визначають структурні зміни, як це було зроблено у тривимірній категоріальній моделі, котру розвиває і використовує Т.Заславська [Заславская, 2003]. Хоча ця модель передбачала операціоналізацію і пояснювальні підходи, вона обмежувалася реформами російського суспільства. Необхідні зіставлення з іншими суспільствами, що переживають подібні зміни, з'являлися в аналізі Заславської лише як винятки.

Головною причиною розмаїття категоріальних моделей було розмаїття соціетальних змін у східноєвропейському регіоні. Кожне суспільство в регіоні здійснювало свої *специфічні* зміни економічних, політичних і культурних інститутів. Але порівняльний аналіз цих змін завжди приводив до висновку, що ці специфічні зміни все одно мають чимало *спільних характеристик* у початкових умовах реформ, у їхньому перебігу та результатах. Ці спільні характеристики визначали *історичний тип постсоціалістичних соціетальних трансформацій*. Вони здійснювалися у специфічних варіантах під впливом траєкторій розвитку окремих східноєвропейських суспільств та специфіки проектування і реалізації окремих реформ. Виникало питання: наскільки можна синтезувати спільні характеристики цих процесів і розвинути узагальнену категоріальну модель постсоціалістичної трансформації? Здавалося, що позитивною відповіддю може бути конструювання і використання *sensitizing concepts*, які б уможливили різноманітні *ad hoc* історичні пояснення. Але якщо дослідницьке завдання полягає в тому, щоб надати систематичні описи й пояснення окремих соціетальних трансформацій з метою теоретичного узагальнення результатів, тоді конструювання і використання *sensitizing concepts* не буде ідеальною стратегією. Методологічний фокус на таких поняттях ставить під сумнів перспективу розвитку і застосування узагальнених понять із потенціалом систематичного пояснення.

Що було по-справжньому необхідним, так це розвиток категоріальної моделі “навколо” одного поняття, яке б спиралося на онтологічні засади і залишало, водночас, певну конструктивну свободу. Таке центральне поняття має сприяти подоланню традиційних дилем соціальних наук про співвідношення індивідуальної та колективної дії, економічних, політичних і культурних чинників соціального розвитку, стабільності та зміни соціальних структур. Спроби розв'язати це комплексне завдання неминуче приводили до відродження інтересу до класичних категоріальних моделей. Парсонсівська модель суспільства (і в ширшому плані — соціальної системи) знову стала предметом дослідницького інтересу. Але спроби перевірити її можливості операціоналізації, систематичного опису і пояснення глибоких змін, що відбуваються у східноєвропейських суспільствах, призвели до витверезливих висновків. Теоретичні конструції Парсонса, які видавалися такими привабливими, не витримали ретельної емпіричної перевірки. Чому, скажімо, поняття ролі має бути пов'язане тільки або переважно з економічною

підсистемою суспільства (див. табл. 1)? Ролі завжди формуються й соціалізуються в контексті колективних очікувань. А в Парсонсовій схемі колективи тільки або переважно пов'язані з політичною підсистемою суспільства. Далі: колективні очікування ґрунтуються на ціннісно-нормативні орієнтації. Але у схемі Парсонса цінності й норми належать у структурному плані до підсистеми збереження структурних взірців. Ці проблеми Парсонсового категоріального апарату зробили його практично незастосовним в описі й поясненні постсоціалістичних трансформацій.

Інші поняття виявилися продуктивнішими у спробах розв'язання цього завдання. Це стосується передусім поняття соціальної взаємодії, *що розвивалося* в абстрактно-теоретичному плані задовго до початку східноєвропейських трансформацій [Генон, 1989: р. 156–183]. Це поняття об'єднує структурно і діяльнісно зорієнтовані стратегії в розвитку соціологічної теорії і підводить до ідеї про взаємодію екологічної, технологічної, економічних, політичної та культурної підсистем суспільства. Таку категоріальну рамку треба будувати, виходячи з основних структурних проблем, що їх доводилося розв'язувати при здійсненні постсоціалістичних трансформацій у контексті реальних завдань, на які спрямована діяльність, та її очікуваних результатів.

По-перше, в контексті східноєвропейських реформ на початку 1990-х років найнагальніше завдання стосувалося введення нових форм розподілу і використання політичної влади. У процесі реформ політичні системи у східноєвропейських суспільствах розвинулися і стабілізувалися поліархічні політичні структури [Dahl, 1988], якісно відмінні від ієрархічних інститутів державного соціалізму. Це стосується, першою чергою, запровадження функціональної системи поділу влади та диференційованої системи партійних репрезентацій політичних інтересів. Національна політика східноєвропейських суспільств також мала пристосуватися до динаміки новостворюваної констеляції політичних сил у міжнародних відносинах.

По-друге, треба було запровадити нові форми економічної організації. Зміни стосувалися насамперед власності на засоби виробництва, але заразом інвестицій, виробництва, розподілу і торгівлі. Основним аспектом цього процесу було відродження економічної ініціативи й відповідальності індивідів, а в ширшому плані — адаптація національних економічних систем до лібералізованих світових ринків товарів, послуг, фінансового обміну і — частково — праці.

По-третє, зміна ціннісно-нормативних систем східноєвропейських суспільств проходила паралельно зі змінами економічних і політичних інститутів. Нова ціннісна система складалася навколо двох ідейних центрів. Перший із них — це ідея універсальних прав людського індивіда. Другий центр пов'язаний із поняттям сталості в усіх її вимірах — технологічному, економічному, політичному і культурному.

По-четверте, відповідно до цих глибоких змін у політиці, економіці й культурі виробнича інфраструктура також мала адаптуватися до нової ситуації на тривалий період. Основний зміст цього процесу полягав у розвитку технологічних ланцюгів, які б забезпечували ефективнішу участь східноєвропейських господарств у міжнародному поділі праці.

По-н'яте, екологічні обмеження технологічного й економічного зростання були вже відомі [Meadows, Randers, Meadows, 2004]. Але послідовне розв'язання екологічних проблем стало принципово можливим у Східній Європі саме в контексті цілісних змін суспільних систем. Ці зміни відкрили, з одного боку, доступ до екологічно ефективних технологій, ринкового калькулювання використовуваних природних ресурсів і потенційних екологічних наслідків, а з іншого — можливість демократичного контролю над впливом технологічного й економічного розвитку на навколишнє середовище.

Взаємозалежні розв'язання цих завдань здійснювалися на національному рівні не без впливу глобальних і регіональних процесів (схема 1).



Схема 1. Структурні виміри соціальних трансформацій у Східній Європі

Наступний крок у розвитку категоріального апарату охоплює *діяльнісні параметри* східноєвропейських соціальних трансформацій. Основні аналітичні поняття стосуються індивідуальних і колективних *акторів*, їхніх *відносин* і *соціальних процесів*, до яких вони залучені. Приватні підприємці, демократично обрані й відповідальні політики та представники державної адміністрації, асоціації громадянського суспільства формували групи нових акторів у східноєвропейських суспільствах. Проблеми в цьому напрямі аналітичної диференціації зосереджені на узгодженні інтересів індивідуальних і колективних, національних і транснаціональних акторів. Ідеться про формування і відтворення суспільних відносин, основною характеристикою яких є перехід від домінування політичної влади до домінування економічних відносин, а також перехід від соціальних відносин ієрархічного типу до відносин асоціативного типу. Поява нових акторів з їхніми відноси-

нами — це історичний процес, пов'язаний із розвитком нових очікувань, рішень, дій і результатів. Деякі з них мають короточасні параметри, інші — триваліші. Деякі процеси в рамках трансформацій мають суто локальне, а інші навіть глобальне значення. Цю аналітичну диференціацію завдань та ефектів діяльності можна подати схематично (схема 2).

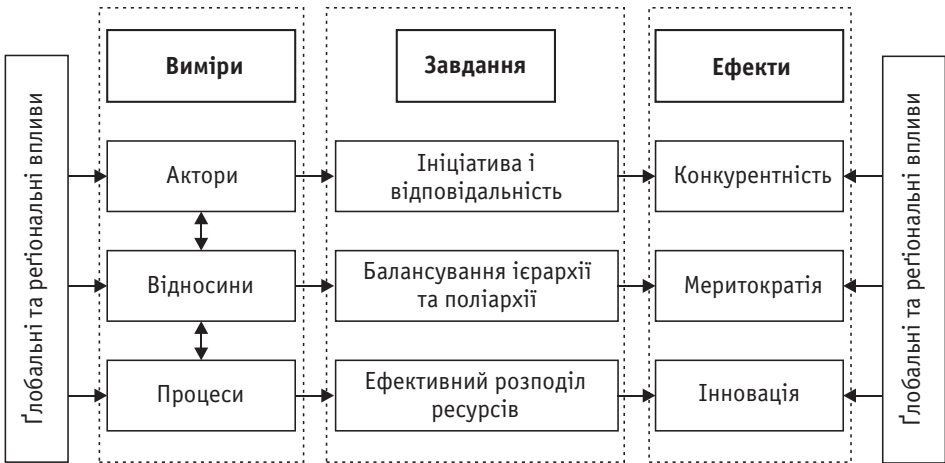


Схема 2. Діяльнісні виміри соціальної трансформації

Це багатовимірне поняття східноєвропейської соціальної трансформації задумане для теоретичного відтворення комплексності процесів, що відбуваються в регіоні, з урахуванням неминучих невизначеностей процесів і ризиків трансформацій. Поняття не ґрунтувалося на припущеннях про лінійність процесів або про певний успішний результат трансформацій. Якраз навпаки, основне припущення цього категоріального розвитку стосувалося можливості як успіхів, так і невдач у соціальних трансформаціях. Немає сумніву, що деякі групи, організації та держави у Східній Європі зуміли успішно пристосуватися до нових умов, тоді як інші зазнали фіаско. Одні соціальні трансформації принесли еволюційні досягнення, натомість інші принесли тільки скромні чи витверезливі результати. Ці суттєві відмінності в результатах постсоціалістичних трансформацій пояснюються насамперед різницею в якості управління ними. Маючи на увазі рівень організаційного і культурного розвитку східноєвропейських суспільств напередодні постсоціалістичних трансформацій, можна було припустити, що вони здійснюватимуться в параметрах контрольованих соціальних інновацій. Процеси у Східній Німеччині, Чеській Республіці та Словенії переважно підтвердили це. Проте у більшості східноєвропейських країн процеси не завжди відбувалися під раціональним контролем або ж контролювалися неефективно. Відхилення від ідеалу контрольованої соціальної трансформації іноді зумовлювалися засновком про автоматичне саморегулювання ринкових процесів. Обмеженість такого припущення вочевидилося внаслідок невдач окремих східноєвропейських соціальних трансформацій, а також після глобальної економічної кризи 2008 року.

Уявлення про структурні та діяльнісні виміри соціетальних трансформацій розроблялися і застосовувалися в контексті порівняльних досліджень у регіоні Східної Європи [Genov, 2000: p. 21–40]. Ці поняття дали змогу здійснити систематичну операціоналізацію і на цій же основі — систематичний опис і пояснення подібності та відмінності соціетальних трансформацій у регіоні. Саме по собі це було кроком уперед порівняно з категоріальними схемами Парсонса. Крім того, теоретичні рамки його праці обмежувалися структурою і способом функціонування окремих соціетальних систем і практично нехтували адаптацією їх до зовнішніх впливів. А пришвидшена глобалізація 1990-х років висунула як імператив необхідність дедалі чіткішого врахування такого впливу. Це завдання експліцитно присутнє в поняттях структурних і діяльнісних характеристик соціетальних трансформацій, що також є кроком уперед порівняно з теоретичною моделлю Парсонса.

Чи було такого категоріального розвитку достатньо для успішного дослідження східноєвропейських соціетальних трансформацій? Сумніви накопичувалися мірою проведення порівняльних досліджень у регіоні. Поступово з'ясувалося, що переважний дослідницький інтерес до особливостей у зміні соціетальної структури й у способі функціонування окремих суспільств фактично підкріплювали традиційні пріоритети методологічного соціеталізму. Обмеження його невпинно вочевиднювалися в контексті розширюваної участі суспільств східноєвропейського регіону в регіональних і глобальних процесах. Оскільки ці процеси дедалі сильніше впливали на напрям і зміст змін в окремих східноєвропейських суспільствах, наголос на дослідженні структури і функціонування суспільств, попервах вельми продуктивний для соціально-наукових досліджень, поступово обертався їхньою слабкістю. Парадигмальна зміна поняття соціетальних змін перетворилася на невіддільну вимогу дослідницької роботи.

Парадигмальне орієнтування досліджень на глобальні чинники соціетальних змін

У результаті інтенсивних досліджень було встановлено, що диференціація траєкторій східноєвропейських трансформацій визначалася трьома основними чинниками. *По-перше*, дивергенції в постсоціалістичних трансформаціях породжувалися відмінностями успадкованих технологічних, економічних, політичних і культурних структур. В окремих випадках причини цих відмінностей можна було знайти далеко в історії. *По-друге*, іншим суттєвим чинником дивергенцій у постсоціалістичних трансформаціях був характер рішень, що їх ухвалювали і втілювали вже в процесі трансформації. *По-третє*, особливості окремих соціетальних трансформацій у регіоні визначалися також впливом таких зовнішніх чинників, як європейська регіональна інтеграція і глобалізація. На початку східноєвропейських трансформацій можна було формулювати лише гіпотезу про зростання впливу зовнішніх чинників. Згодом ставало дедалі очевидніше, що вплив регіональних процесів європейської інтеграції й особливо глобалізація технологій, ринків, політичних залежностей і культур швидко перетворювали-

ся на основний чинник, що визначає зміст, швидкість і результати конкретних соцієтальних трансформацій. Глобальна фінансова й економічна криза 2008–2009 років надала нам усі важливі аргументи, необхідні для верифікації цієї гіпотези. Світова рецесія насправді по-різному позначилася на окремих східноєвропейських суспільствах, але вона справила негативний вплив на всіх (табл. 2).

Таблиця 2

Зростання реального валового продукту (GDP) і збільшення зовнішньої заборгованості східноєвропейських країн у 2009 році

Країна	Річне зростання GDP (%)*	Збільшення зовнішньої заборгованості (2008Q4/2009Q4, USD млрд)**
Албанія	0,4	–
Вірменія	–7,4	1,830
Білорусь	–5,2	6,866
Болгарія	–7,4	3,821
Боснія і Герцеговина	–5,3	–
Угорщина	–4,7	6,616
Грузія	–2,8	–
Естонія	–9,1	–1,773
Латвія	–11,7	–0,348
Литва	–19,0	0,669
Македонія	–1,5	–
Молдова	–8,3	0,263
Чорногорія	–5,1	–
Польща	1,6	36,051
Румунія	–6,3	16,666
Російська Федерація	–4,7	–7,810
Сербія	–3,7	–
Словаччина	–6,9	13,327
Словенія	–4,4	3,177
Україна	–4,4	2,314
Хорватія	–3,9	8,727
Чехія	–	3,461

* EBRD statistics <http://www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/growth.pdf> (05.05.2010).

** The World Bank Statistics Table C1 - Gross External Debt Position <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/DATASTATISTICS/EXTDECQEDS/0,,contentMDK:20721050-menuPK:4704712-pagePK:64168445-piPK:64168309-theSitePK:1805415,00.html> (10.05.2010).

З огляду на цей новий досвід можна стверджувати, що поняття структурних і діяльнісних параметрів соціетальної трансформації є найрозвиненішим категоріальним засобом для вивчення структури і динаміки сучасних суспільств, головним чином унаслідок органічного зв'язку теоретичної моделі з модерними національними державами. Але цей зв'язок є також обмеженням поняття соціетальної трансформації, оскільки основні рушійні сили розвитку суспільств *дедалі більше концентруються в супранациональній глобалізації*. Суспільства мусять адаптуватися до наслідків глобального технологічного поділу праці, конкуренції на світових ринках, глобальної політичної нестабільності та глобальних культурних відмінностей. *Методологічний соціеталізм* ґрунтується на понятті соціетальної трансформації і відкриває можливість лишень рееструвати вплив глобальних процесів на соціетальні зміни. *Методологічний глобалізм* відкриває, крім того, можливість категоріального відтворення засад, змісту й ефектів цих впливів.

Як здійснити такий методологічний перехід від домінування методологічного соціеталізму до утвердження методологічного глобалізму? Сама глобалізація — надзвичайно складний, обтяжений невизначеностями процес. Щоб редукувати комплексності глобальних процесів, можна звернутися до основного змісту їх у нашій сучасності. Глобалізація здійснюється шляхом зростання обсягу переробки речовини й використання енергії, а також підвищення інтенсивності сприйняття, зберігання, опрацювання і використання інформації. Тільки на перший погляд основним актором у цих процесах є людський індивід. Насправді основні актори в переробленні речовини, використанні енергії та в інформаційних процесах у сучасних суспільствах — це економічні, політичні й культурні організації. Їхня активність і ефективність залежать передусім від інформаційних процесів. Організації потребують інтенсифікації інформаційних процесів, що зміцнює когнітивні засади організаційних рішень і дій і сприяє підвищенню їхньої організаційної ефективності в конкурентному середовищі. Таким чином, організації потребують дедалі інтенсивнішого опрацювання й використання інформації, щоби раціоналізувати свої організаційні орієнтації, рішення і практичну реалізацію цих рішень. Це — потужний глобальний тренд, що його із певною часткою умовності можна визначити як *підвищення організаційної раціональності*. Ця тенденція впливає на всі рівні соціальної взаємодії — від інтеракцій віч-на-віч до взаємодії на рівні підприємств і світових ринків. Цей глобальний тренд сьогодні визначає зміни національних політичних організацій, регіональних інтеграційних структур (Європейський Союз, НАФТА, АСЕАН, МЕРКОСУР) і глобальних організацій типу ООН. Основними механізмами підвищення організаційної раціональності є диференціація й інтеграція організаційних структур і функцій.

Ефективного диференціювання та інтегрування організаційних структур і функцій на певний час можна досягти, використовуючи ієрархічні способи управління і контролю. Але багатий організаційний досвід підказує, що у тривалій перспективі продуктивнішим буде інший підхід, який ставить у центр ініціативу і відповідальність індивідів. Механізм досягнення бажаного результату за такого підходу має два аспекти: *по-перше*, він включає ди-

ференціювання і розширення ніш, в яких індивід може автономно орієнтуватися, приймати рішення і діяти; *по-друге*, наголос ставиться також на паралельному підвищенні пізнавальних можливостей і практичних умінь індивідів, що дають змогу раціонально орієнтуватися, приймати і виконувати рішення. Основний спосіб досягнення цього результату — це масова освіта. Ці два способи мобілізації індивідів для підвищення раціональності сучасних організацій є основними параметрами глобального тренду *індивідуалізації*, котра у своїх проявах є благом для мільйонів, позаяк індивідуалізація втілюється в розширенні прав і свобод людського індивіда.

Маючи на увазі Веберову інтерпретацію появи і розвитку капіталістичного (або модерного, індустріального) суспільства, можна узагальнити його висновок про те, що індивіди переорієнтовують свої ціннісні системи від релігійної трансцендентності спасіння душі до досягнення практичних результатів, котрі, як правило, дедалі частіше вимірюються комерційним (грошовим) ефектом. У нормальних (непатологічних) ситуаціях гроші є лише засобом (інструментом) для досягнення інших цілей. Талкот Парсонс, розвиваючи ці ідеї Вебера, дійшов висновку, що комерціалізацію діяльності зорієнтовує інструментальний активізм. В узагальненій формі цей висновок зводиться до виявлення *поширення інструментального активізму* як глобального тренду, що стосується орієнтацій, дій і структурних ефектів на всіх рівнях соціальної взаємодії в сучасних суспільствах. Основний механізм цього процесу — розвиток виробництва і форм обслуговування, що забезпечують інтенсивне акумуляування капіталу. У такому контексті досягнення і невдачі будь-якої діяльності вимірюються універсальними грошовими критеріями. Вони вможливають порівнянність діяльності і, таким чином, є основним мобілізаційним чинником у модерних суспільствах. Комерціалізація діяльності є також найефективнішим механізмом адекватної винагороди досягнень і покарання за невдачі.

Взаємний вплив глобальних трендів підвищення раціональності організацій, індивідуалізації та поширення інструментального активізму стимулює інший глобальний тренд — *універсалізацію ціннісно-нормативних структур*. Значення цього глобального тренду зумовлюється двома моментами, котрі нерідко інтерпретуються як каркас нової громадянської релігії розвинених суспільств. *По-перше*, це ідея універсальних прав людини. *По-друге*, це ідея економічної, політичної, культурної й екологічної сталості. Своєю чергою, поширення та пізнавальне, моральне й інституціональне утвердження ідей і практик універсальних прав людини і сталого розвитку забезпечують культурну легітимізацію трьох інших обговорюваних глобальних трендів [Genov, 1977: p. 409–428].

Запропоноване переорієнтування від методологічного соціеталізму до методологічного глобалізму може спиратися на поняття окреслених чотирьох глобальних трендів. У цьому історичному контексті таке методологічне переорієнтування набуває реального смислу на підставі припущення, що постсоціалістичні трансформації у Східній Європі можна найліпшим чином описати й пояснити як адаптацію східноєвропейських суспільств до цих глобальних трендів [Genov, 2007: p. 267–286].

Суперечливі глобальні тренди у Східній Європі

Кожен із чотирьох глобальних трендів має багатоманітні прояви, що можуть взаємно стимулювати чи обмежувати одне одного. Кожен із трендів впливає на інші тренди і зазнає їхнього впливу, породжуючи, таким чином, взаємне стимулювання чи взаємні перешкоди в їхньому прояві. Фундаментальні зміни у східноєвропейських суспільствах забезпечують пречудові умови для дослідження цих суперечливих тенденцій. Глобальний тренд *підвищення раціональності організацій* увиразнився у силі-силенній конструктивних змін в економічних, політичних і культурних організаціях у колишньому європейському Другому світі. Але паралельно із цими конструктивними змінами тренд також виявив себе в численних організаційних патологіях. Вони супроводжували і супроводжують реформи всіх підсистем суспільства і сфер діяльності.

Граничне усупільнення засобів виробництва на основі державної власності слід було подолати шляхом приватизації. Це була найважливіша передумова відновлення ринкових механізмів. Але з'ясувалося, що формування соціальної групи приватних підприємців не обійшлося без суттєвих відхилень від базисної економічної раціональності. Вона потребує насамперед постійного оновлення виробничих фондів. Але завдяки реституції власниками стали люди, позбавлені бодай якоїсь зацікавленості в економічному розвитку підприємств. Такі власники воліли лишень отримувати дивіденди — якнайбільше і якомога швидше. Це паразитичне прагнення швидкого збагачення без жодних зобов'язань стосовно економічного розвитку не обмежувалося групою нових власників, які здобули власність шляхом реституції. Те саме можна сказати і про багатьох інших, хто придбав підприємства законним або не зовсім законним шляхом. Поряд із порушенням технологічних зв'язків і традиційних зв'язків попиту та пропозиції таке прагнення швидкого збагачення без оновлення виробництва стало однією з основних причин рецесії у східноєвропейських країнах.

Політична трансформація в регіоні далася взнаки у багатьох варіантах підвищення раціональності політичних організацій. Головним досягненням у цьому плані була децентралізація прийняття рішень і контролю здійснення їх. Основна форма політичних інновацій — поділ влади і формування багатопартійної політичної системи. Отже, політична ініціатива і відповідальність утвердилися в конкурентному середовищі, що створює можливості для безупинного політичного оновлення. Регіональні й локальні органи державної адміністрації здобули реальну автономію. Але економічні можливості цих органів управління виявилися дуже обмеженими. У багатьох випадках це призвело до масового розчарування, що ставило під сумнів весь смисл адміністративної децентралізації. У ширшому плані неоліберальні вимоги радикального відокремлення держави від економічних процесів поглибили економічну рецесію. Негативний вплив на економіку і політику справляла також конфронтація між виконавчою, законодавчою і судовою гілками влади. Конкуренція між новими політичними партіями і рухами також часто мала дезорганізаційні наслідки. Ця тенденція простежувалася особливо відчутно там, де на політику сильно впливали етнічні

або релігійні чинники. Крім того, нові політичні еліти поступово відсторонювалися від базисної демократичної ініціативи.

Глобальний тренд *індивідуалізації* був одним із основних чинників становлення і розвитку східноєвропейських соціетальних трансформацій. Прояв можна було помітити у формуванні нової верстви підприємців, демократично обраних політиків, активних журналістів і в усіх інших сферах діяльності. Якби не посилення ролі індивідуальних орієнтацій, рішень і дій, досягнення в економічних, політичних і культурних реформах були б неможливі. Але поряд із безліччю конструктивних наслідків індивідуалізації цей тренд виявлявся і виявляється також у багатьох гострих суперечностях і в деструктивних процесах.

Найглибша суперечність у реформах східноєвропейських суспільств полягає у стрімкій індивідуалізації за умов нівелювання спільного блага і руйнації соціальної солідарності. Очевидним проявом цієї суперечності є швидке зростання злочинності в регіоні після 1990 року. Власне, злочинність — це намагання індивідів і груп розширити соціальний простір своїх автономних рішень і дій із порушенням правових і моральних рамок соціальної солідарності. Хвиля злочинності заплеснула Східну Європу саме тоді, коли всі державні інститути були ослаблені перебігом реформ. Приватизація державної власності виявилася особливо сприятливим середовищем для радикальної індивідуалізації, втіленої у злочинних діях. Низька ефективність державного контролю і нерозвиненість громадянського суспільства уможливили індивідуальне процвітання у східноєвропейському регіоні. Корупційні практики набули специфічних нюансів, локальні представники іноземних економічних і політичних інтересів почали нехтувати інтересами.

Законне й особливо незаконне передання суспільної власності в руки приватних власників відчужувало широкі групи населення у Східній Європі від економічних реформ. Масовий ентузіазм в очікуванні швидкого піднесення рівня життя розвіявся, коли вочевиднилися тенденції стагнації або зниження рівня життя мільйонів у результаті навальної економічної диференціації східноєвропейських суспільств. Кримінальна активність виявилася за цих умов компенсаторним механізмом подолання розриву між очікуваннями індивідуального успіху і згортанням легальних можливостей реалізувати ці очікування. Для мільйонів східноєвропейців, які не пішли в бік кримінальної активності, поглиблюваний розрив між аспіраціями та наявними ресурсами суттєво зменшив можливості індивідуалізації. Розчарування, породжені цими обставинами, призвели до політичної апатії та відмови від участі в таких традиційних формах масової солідарності, як професійні спілки. Негативне ставлення нових власників до профспілок також послугувало цьому розпаду організованих форм соціальної солідарності.

Поширення інструментального активізму виявлялося у відновленні дії еволюційних універсальї ринкової конкуренції й обміну, сильно обмежених за умов державного соціалізму. Не спростовуючи необхідність ринкових реформ і їхніх імовірних конструктивних наслідків, монетаризація і комерціалізація господарської та всіх інших сфер діяльності породили разом широкий спектр деструктивних ефектів. Конкуренція — потужний чинник

розвитку. Але внаслідок кепсько організованої й неефективно контрольованої конкуренції основна частина населення Східної Європи відчутно програла в економічному статусі та престижі. Збільшення значень коефіцієнта Gini чітко документує результати економічного диференціювання. Крім того, переміщення індивідуальної й суспільної уваги на швидке підвищення комерційних результатів радикально обмежило часовий обрій рішень і дій у Східній Європі. Уся діяльність зосередилася на короткострокових комерційних результатах за рахунок довгостроково зорієнтованих моральних, естетичних тощо цінностей.

Після десятилітнього домінування партикуляристської класової ідеології й політики за умов холодної війни *універсалізація ціннісно-нормативних систем* була необхідна для цивілізаційного розвитку Східної Європи. Нова трансценденція універсальних прав людини і сталого розвитку розвивалася паралельно з новими умовами глобальної комунікації. Ці суттєві ціннісно-нормативні зміни здобули правову регламентацію в демократичних конституціях. Здавалося, ніби конфліктна історія регіону добігла кінця і мир у всьому світі вже запанував завдяки ліберальним відкритим ринкам і демократичним формам правління. Таке оптимістичне бачення, втілене Френсисом Фукуямою в констатації кінця конфліктної історії людства, було вельми популярним серед східноєвропейських інтелектуалів на початку 1990-х років. Але процеси в регіоні й у світі розвивалися по-іншому, спростовуючи зміст і смисл ідей Фукуями. Уже найближчим часом уявлюється, що етнічні та релігійні розмежування і протистояння не демонструють жодної тенденції до зникнення у Східній Європі. Навпаки, багатьма жертвами обернулися конфронтації у Боснії та Герцеговині — й не тільки там. Назагал нові економічні та політичні поділи не сприяли універсалізації ціннісно-нормативних систем. Наприклад, вони породжували і відтворювали партикуляризм у культурних орієнтаціях і в політичних діях у регіоні.

Нові ціннісно-нормативні розколи і протистояння підривали ефективність підвищення раціональності економічних і політичних організацій і стимулювали організаційні патології. А організаційні патології перешкоджали конструктивному здійсненню індивідуалізації, бо стимулювали відхилення від правових і моральних норм. Деструктивна індивідуалізація посилювала й посилює негативні ефекти поширення інструментального активізму і підриває ціннісно-нормативну універсалізацію у Східній Європі й у цілому світі (див.: [Genov, 2007; Eliaeson, Georgieva, 2010]).

Підсумкові зауваження

З огляду на суперечливий характер глобальних трендів і їхніх взаємодій нема нічого дивного в тому, що адаптація східноєвропейських суспільств до глобальних трендів відбулася і відбувається суперечливим чином. Це вочевидноється і в оцінках східноєвропейців стосовно трансформацій їхніх суспільств. Попри досягнення у трансформаціях, чималі групи населення східноєвропейських країн розглядають перехід до ринкового господарства як невдачу. За двадцять років після початку трансформації 72% опитаних у репрезентативному дослідженні угорців, 62% українців і 48% словаків

стверджували, що економічне становище переважної частини їхніх співгромадян у середньому 2009 року погіршилося порівняно з роками, що передували ринковим реформам [Two Decades, 2009: p. 40]. Хоч би як інтерпретувати “економічну ситуацію” і “переважну частину” співгромадян, ці дані слід розглядати як серйозний сигнал проблематичності трансформацій у цих країнах. Немає сумніву, що спогади про повсякденну економічну стабільність і про систему соціального забезпечення за умов державного соціалізму підживлюють певні ностальгічні настрої. Але головні причини незадоволеності пов’язані насамперед із проблемами економічної ситуації в економіці регіону. Східноєвропейці були активно залучені у процеси масового збідніння й ослаблення моральних механізмів соціальної інтеграції їхніх суспільств. Тому не треба дивуватися, що вони доволі критичні стосовно ситуації. Навіть у Чеській Республіці 72% опитаних говорять про корупцію як серйозну національну проблему. Цю думку поділяють 76% опитаних болгар і 78% опитаних литовців [Two Decades, 2009: p. 76].

Соціальні науки у змозі запропонувати свої пояснення причин цієї критичної ситуації як наслідку патологічних процесів в економіці, політиці й культурі східноєвропейських суспільств. Ці пояснення конче потрібні для оптимізації управлінських процесів. Важливо розкрити механізми організаційних і культурних патологій з метою управління взаємодіями мікро- і макросоціальних процесів. Для досягнення цієї мети потрібне поєднання дослідницьких методів, що використовують “телескоп” макросоціального аналізу і “мікроскоп” мікросоціальних процесів.

Категоріальний розвиток у межах вивчення соціально-економічних процесів передбачає застосування міждисциплінарних підходів, взаємозв’язку різних теоретичних парадигм і взаємозбагачення теоретичних та емпіричних досліджень. Увага до причин і наслідків глобалізації принесла в цьому контексті суттєві категоріальні інновації, адже глобалізація відбувається у взаємодії різних акторів із різними траєкторіями розвитку і різними логіками участі в соціальних взаємодіях. З огляду на таке розмаїття традиційні телеологічні інтерпретації соціального розвитку як прогресувального поліпшення чи погіршення соціальних відносин і процесів поступається місцем нейтральним визначенням. Тепер важливо інтерпретувати соціальний розвиток як поліпшення адаптивності соціетальних систем до їхнього оточення *або* як занепад і розпад їхніх системних структур і функцій.

Інша категоріальна проблема пов’язана із визначенням самого поняття суспільства. Дослідження глобалізації, регіоналізації та “глокалізації” висвітлили неабияку розмаїтість мікросоціальних і макросоціальних процесів. У результаті кроснаціональних і кроскультурних порівняльних досліджень збагатилися можливості систематичних описів і пояснень соціальних процесів. Ці категоріальні й методологічні інновації уможливилися за умов постійного співвіднесення різноманітних процесів з відносною інтегрованістю соціетальних систем. У цьому пізнавальному контексті Парсонсове визначення суспільства через самодостатність засвідчує свою обмеженість. Слід розвивати це поняття в напрямі відносної інтегрованості соціетальних систем у їхній адаптації до динаміки глобальних процесів.

Чи здатні соціальні науки успішно впоратися з цими проблемами соціального і пізнавального розвитку? Відповідь на це питання залежить від результатів аналізу конвергенцій і дивергенцій у розвитку сучасних суспільств. Успіхи та невдачі в адаптуванні східноєвропейських суспільств до глобальних трендів створили чудові умови для апробації гіпотез, пов'язаних з цією фундаментальною тематикою. Дискусію з приводу чотирьох глобальних трендів і їхнього суперечливого прояву у Східній Європі треба розглядати як досвід розвитку і перевірки гіпотез стосовно найважливіших питань сучасних соціальних наук.

Джерела

- Zaslavskaya T.I.* (2003) Социетальная трансформация российского общества. – М.: Дело.
- Genov N.* (2010) *Global Trends in Eastern Europe*. – Farnham, UK, and Burlington, USA: Ashgate.
- Genov N.* (1999) *Managing Transformations in Eastern Europe*. – Paris: UNESCO/MOST.
- Adorno Th.W.* (1969) ‚Zur Logik der Sozialwissenschaften‘. In: Adorno, Th. W. u. a. *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. – Darmstadt und Neuwied: Luchterhand, S.126.
- Popper K.R.* (1969) ‚Die Logik der Sozialwissenschaften‘. In: Adorno, Th. W. u. a. *Der Positivismusstreit...*, S. 120.
- Adorno Th.W.* (1966) *Negative Dialektik*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Popper K.R.* (1966) *The Open Society and Its Enemies*. – London: Routledge&Kegan Paul, 5 rev. ed.
- Parsons T.* (1971) *The System of Modern Societies*. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Wallerstein I.* (1974–1989) *The Modern World System*. – New York: Academic Press, Vol. I–III.
- Sachs J.* (1993) *Poland's Jump to the Market Economy*. – Cambridge, Mass.: MIT Press, pp. 1–34.
- Eslund A.* (2007) *How Capitalism Was Built*. – Cambridge and New York: Cambridge University Press, Ch.2.
- Linz J.J., Stepan A.C.* (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. – Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Genov N.* (1991) ‚The Transition to Democracy in Eastern Europe: Trends and Paradoxes of Social Rationalization‘. *International Social Science Journal*, No 128, pp.131–141.
- Kornai J.* (1992) *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. – Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Merkel W.* (2007) ‚Gegen alle Theorie? Die Konsolidierung der Demokratie in Ostmitteleuropa‘. *Politische Vierteljahresschrift*, 49 Jg., Heft 3, S. 413–433.
- Bönker F., Müller K., Pickel A.* (2002) *Postcommunist Transformation and the Social Sciences. Cross-Disciplinary Approaches*. – Lanham etc.: Rowman & Littlefield.
- Genov N.* (1989) ‚A Strategy for Developing General Sociological Theory‘. *International Review of Sociology*, No 2, pp. 156–183.
- Dahl R.* (1998) *On Democracy*. – New Haven: Yale University Press.
- Meadows D., Randers J., Meadows D.* (2004) *The Limits to Growth*. – White River Junction, Vt: Chelsea Green Publishing Company.

Genov N. (2000) 'Central and Eastern Europe: Challenges of Continuing Transformation'. In: Genov, Nikolai. Ed. Continuing Transformation in Eastern Europe. — Berlin, pp. 21–40.

Genov N. (1997) 'Four Global Trends: Rise and Limitations'. International Sociology, Vol. 12, N 4, pp. 409–428.

Genov N. (2007) 'Gesellschaftliche Transformation als Öffnung zu globalen Trends'. In: Genov, Nikolai and Reinhard Kreckel. Eds. Soziologische Zeitgeschichte. — Berlin: Sigma, pp. 267–286.

Genov N. (2007) 'Gesellschaftliche Transformation as Öffnung zu globalen Trends'. In: Genov, Nikolai and Reinhard Kreckel. Eds. Soziologische Zeitgeschichte. — Berlin: Sigma, pp. 267–286.

Eliaeson S., Georgieva N. (2010) New Europe: Growth to Limits? — Oxford: Bardwell Press.

Two Decades After the Wall's Fall. — Washington (D.C.): Pew Research Center, 2009 – P. 40.